Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.
Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Verslagen

Verslag van de NPI-studiemiddag 'Ouder op de bank'

Yvonne Slijper

Op 29 januari 1999 zat de sfeervolle Sonestakoepelzaal vol – velen vader of moeder, sommigen ook opa of oma en allemaal kind: psychotherapeuten en analytici, aangetrokken door het fascinerende onderwerp *Ouder op de bank*. Het werd een exploratie van de toegankelijkheid van de eigen oude kinderkamer voor de jonge vader of moeder op de analysebank.
Kijkend naar een foto van zichzelf als achtjarig jongetje vroeg Toni Ladan zich af of dit kind nog in hem aanwezig zou zijn, dood of levend. Het kind van toen bestaat niet meer, concludeert hij, maar leeft wel in de volwassene voort, zowel in de vorm van herinneringen als in de manier waarop hij de wereld ervaart.
Het is verheugend te merken dat de resultaten van recent neurobiologisch onderzoek steeds meer een geïntegreerd deel gaan uitmaken van de theorievorming in de psychoanalyse. Door het voortdurend bezig zijn met de baby ontstaat er bij de ouder een nieuwe context waardoor er geheugennetwerken met eigen kinderervaringen geactiveerd worden.
Ladan bespreekt vier factoren die de toegankelijkheid kunnen bemoeilijken:
1. In het expliciete geheugen worden die ervaringen opgeslagen die men zich in principe kan herinneren. Bij het jonge kind echter zijn de hersenstructuren die hierbij actief moeten zijn nog onrijp en niet in staat om in woorden en mentale beelden de ervaringen in het langetermijngeheugen op te slaan. Als gevolg hiervan kunnen gebeurtenissen uit de vroege kindertijd (tot ± vijf jaar) maar zeer beperkt als zodanig bewust herinnerd worden.
2. Ervaringen uit de vroege kindertijd worden echter wel degelijk in het geheugen opgeslagen maar op een andere manier, in het impliciete geheugen. Hierbij functioneren hersenstructuren die veel eerder in de kinderontwikkeling gerijpt zijn. Hierin zijn 'manieren van doen', vaardigheden en innerlijke concepten over hoe de wereld en de mensen in elkaar zitten verankerd. En deze kennis beïnvloedt op een vanzelfsprekende, onbewuste manier het emotionele leven. Deze kennis kan niet bewust herinnerd worden maar wel toegankelijk worden in overdrachtsenactments.
3/4. Verder kunnen herinneringen veranderen en vervagen, en ten slotte blokkeren psychische motieven en angsten vaak de deur naar de kinderkamer, waar gevoelens van hulpeloosheid, machteloosheid, trauma's en verstoorde illusies hoogtij vieren.
Is het moederschap een nieuwe kans om het kind in zichzelf te leren kennen of vormt het juist ook een hindernis?
Een boeiend inzicht in deze vraagstelling kregen we door het verslag van Regina van Gelder over een patiënte die tijdens de analyse moeder werd. Ze had zich krampachtig voorgenomen om een betere moeder te zijn dan haar eigen, depressieve, moeder en om een meer harmonische gezinssfeer te scheppen dan zij vroeger gewend was. Het in gedachten voortdurend bezig zijn met de baby leek aanvankelijk een belemmering te vormen om gevoelens uit de eigen kindertijd te bereiken. Maar door de praktische zorgen te delen met de analytica creëerde patiënte voor zichzelf een steunende en begripvolle moeder. Een van de pijlers van het nieuwe psychische evenwicht dat in het moederschap bereikt moet worden is het organiseren van voldoende emotionele steun om de andere taken, het lichamelijk en emotioneel in leven houden van de baby, te kunnen volbrengen. Daniël Stern heeft deze ingrijpende verandering beschreven als de 'motherhood constellation'. Ook het bereiken van een nieuwe identiteit als moeder behoort hiertoe. Niet alleen door de veilige ambiance van de analyse ('hol-

ding') maar ook door de mogelijkheid de essentie van de persoonlijkheidsstructuur van de patiënte in de overdracht te ervaren en te duiden werd de deur naar haar kinderkamer steeds verder opengezet. Geluxeerd door de actuele gezinsomstandigheden, zoals een hectisch verlopende avondmaaltijd, verscheen de globale herinnering aan de altijd ruziemakende vader ten tonele. Dit illustreert hoe belangrijk het concept van de 'present remembering context' is bij het oproepen van herinneringen.
Deze complexe ervaringen liggen verankerd in het impliciete geheugen en zijn toegankelijk geworden door ze in de overdracht opnieuw te beleven. Pas toen patiënte het kind in zichzelf, dat zichzelf altijd de onmogelijke taak oplegde om de lieve vrede thuis te bewaren, kon begrijpen, kon zij zich los maken van de kwade kanten van de innerlijke vader en moeder en een nieuwe identiteit als moeder ontwikkelen.
Han Groen-Prakken deed ons verslag van een analyse van een affectief verwaarloosde vrouw, die tijdens de analyse een ontwikkeling doormaakte die parallel liep aan die van haar zoontje.
Als ze hem bemoedert, wekt dit bij haar een onverzadigbare behoefte aan empathie en verzorging. Als de autonomie van haar zoontje zich gaat ontplooien komt zij ook beter op voor zichzelf. Zijn activiteit stimuleert haar om zich in razend-actief acting-out gedrag te storten. Haar jeugdervaringen komen dus in volle hevigheid terug. Het probleem hier is echter dat deze niet zozeer toegang geven tot de ervaring dat ze als volwassen vrouw de gebeurtenissen anders kan beleven dan haar zoontje en anders dan het kind dat ze destijds was, als wel dat ze deze eenvoudig herhaalt. Het lukt haar niet de emoties van haar kind te 'containen', ze is ten prooi aan dezelfde angsten als hij. De 'motherhood constellation' komt bij haar onvoldoende tot stand. Haar geschiedenis illustreert heel duidelijk dat men zelf een leeftijdsfase voldoende positief meegemaakt moet hebben om een kind te kunnen steunen en begrijpen.
Han Groen hield ons voor dat niet alleen zijzelf veel geleerd had van de schijnbaar niet zo succesvolle analyse van deze patiënte, maar dat de inzichten het ook verdienen om te leiden tot maatschappelijke toepassing. Zij dacht hierbij aan begeleiding van immigrantenouders die in Nederland kinderen krijgen. Het herleven van jeugdherinneringen zal immers het heimwee naar het geboorteland aanwakkeren en de aanpassing hier bemoeilijken. Vermoedelijk ageerden de jonge Molukse treinkapers niet zozeer hun eigen verlangen uit, als wel de wens van hun ouders tot remigratie.
Door goede begeleiding zou voorkomen kunnen worden dat stoornissen in een vicieuze cirkel van generatie op generatie doorgegeven worden.
Ad Boerwinkel nam de 'vader op de bank' voor zijn rekening. Hij zag vooral vaders die te veel aan hun eigen kinderlijke belevingswereld bleven vastklampen en daardoor ongelukkig waren. Hij vroeg zich af in hoeverre kinderen de vaders kunnen helpen hiervan los te komen om toe te kunnen groeien naar een nieuwe identiteit van 'good enough' vader. Bij sommige vaders werd de aanzet hiertoe gegeven door identificatie met hun zoon: zoals bij de vader die in behandeling kwam toen zijn zoon zeven jaar was, de leeftijd waarop hij zelf ernstig getraumatiseerd werd door schuld aan de dood van een vriendje.
Bij een andere vader in analyse werd het beeld dat hij van zijn eigen onbereikbare vader had steeds milder. Deze man merkte dat zijn puberdochter heftige gevoelens van kwaadheid, weerzin en tegelijk verliefdheid in hem aanwakkerde, gevoelens die hij destijds voor zijn zusters koesterde. Hierdoor werd zijn angst voor vrouwen inzichtelijker. Rivaliteit tussen zijn zoontjes deed de herinnering aan de jaloezie op zijn broer herleven, waardoor het duidelijk werd waarom hij nog steeds niet kan opschieten met deze broer.
Voor deze patiënt was de 'kinderkamer' bepaald niet ontoegankelijk en bestond het probleem vooral daarin dat hij liever in deze kinderwereld bleef toeven, daartoe uitgenodigd door zijn zoons.
Boerwinkel brak een lans voor de psychoanalyse als wegwijzer uit deze kinderkamer vandaan, zodat er een open verbinding ontstaat en de vader aan zijn kinderen kan leren dat de wereld van de volwassenen best leefbaar is.
In een helder betoog gaf Margit Deben-Mager

uitvoerig commentaar op de bijdragen van de vorige sprekers. Ze beschreef in detail de verschillende mentale activiteiten die tegenwoordig zo fraai zichtbaar gemaakt kunnen worden, onder andere door PET-scans. Margit Deben stelde: 'Neurowetenschappelijk geheugenonderzoek toont aan dat disfunctionele gedragspatronen vaak niet onbewust zijn als gevolg van het verdringen van herinneringen, maar "non conscious" zijn als adaptieve respons op vroege sequentieel-traumatische ervaringen, die deel uitmaken van het procedureel impliciete geheugensysteem.'
Nieuwe ideeën over de 'motherhood constellation' hebben gelukkig Freuds opvattingen over de baby-zoon als oplossing voor de penisnijd verdrongen evenals het idee dat een zwangere vrouw niet toegankelijk zou zijn voor psychoanalyse.
Een ander nieuw idee is dat de angst van de moeder of zij het kind in leven kan houden niet zozeer berust op ambivalentie als wel op de verantwoordelijkheid voor het leven van de ander. 'Holding' en 'attunement' zijn veel gedifferentieerder processen dan orale gratificatie.
Inzicht in al deze processen kan het doorgeven van gestoorde relatiepatronen voorkómen.
Geïnspireerd door de casuspresentaties besprak Margit Deben vervolgens de theorievorming over het reflectief functioneren, gebaseerd op het werk van Fonagy en anderen. De onveilig gehechte patiënten kunnen geen coherent verhaal, zonder innerlijke tegenstrijdigheden, vertellen over hun verleden. Hun ontbreekt het vermogen te kunnen begrijpen dat er een verschil is tussen een werkelijke directe ervaring en een 'mental state'.
Ze besloot met de stelling dat de moderne psychoanalyse niet als belangrijkste doel heeft vroege kinderconstellaties te reconstrueren maar dat in de analytische relatie gestreefd wordt naar een correctieve emotionele ervaring.
De levendige discussie spitste zich toe rond de volgende vraagstukken:
- Is er ook een theorie over de 'fatherhood constellation'?
- Is de vader-kindrelatie even belangrijk als de moeder-kindrelatie?
- Is de jaloezie van de aanstaande vader op de zwangerschap van zijn vrouw vooral gericht op de vrouw of op het kind?
- Hoe verhouden zich in het onbewuste het impliciete geheugen en de door verdringing onbewust geworden inhouden van het expliciete geheugen, met andere woorden hoe rijm je de hippocampus met Freud?

Y.C.M. Slijper is zenuwarts-psychoanalytica te Amsterdam.

L'art est une blessure qui devient lumière
Verslag van een studiedag op 17 oktober 1998 over psychoanalyse en beeldende kunst

Jo Smet

Brugge is een aandoenlijke stad en uiterst geschikt als locatie voor een studiedag over psychoanalyse en beeldende kunst. Zeker als het laatherfstig weert en het gezelschap terecht kan in voormalige hospitaalgebouwen met museumallures.
De Stichting Psychoanalyse en Cultuur organiseerde er, in samenwerking met het Psychotherapeutisch Centrum Rustenburg, haar zevende symposium. Feestelijk. En gezellig getoonzet, ook door de luchtige presentatie van Dr. Marc Franchoo.
Het was een prima idee kunstschilder Philippe Vandenberg als eerste spreker te programmeren, want zijn lezing *Op weg in een kooi is een man, zijn handen rood* was indrukwekkend. Letterlijk. 'Ik ben tot niets anders in staat dan tot wachten op het schilderij. (...) Het schilderij komt op haar tijd, het is te zeggen, als de nood het hoogst is.' Met op de achtergrond een doek waarop een zwervende man op dooltocht van poort tot poort, evoceerde hij op een zeer poëtische wijze de/zijn behoefte om te schilderen, vanuit een tekort en om de afschuw te bezweren, met als centrale vraag: 'Hoe geneest het beeld dat ik creëer de pijn die leven in mij kerft? Hoe regenereer ik mij door een beeld?' Ik kan blijven citeren. Ik kan maar beter niet blijven citeren.

Het was dan ook geen goed idee Vandenberg de studiedag te laten openen. Want de volgende sprekers kregen het daardoor nog moeilijker. En spreken over kunst, en zeker psychoanalytisch spreken over kunst, is al moeilijk genoeg. Psychoanalytica Gerda Willems moest als eerste optornen tegen die allerindividueelste getuigenis. Ze kon de overgang naar haar onderwerp echter maken via een korte video van de Arnhemse kunstenaar Winston Huisman. En dat werkte.
Meeglijdend met lichamen en schaduwen van lichamen en verknipte bewegingen van suggesties van flitsende lichamen kwamen we in haar lezing over *De verbeelding van het lichaam*. Over de verbeelding die de pijn van de afwezigheid van het verlorene te hulp snelt, over Bacon die de vanzelfsprekende zekerheid van het lichaam als een organisch geheel op de helling zet. 'In de kloof tussen het herkenbare en het onbekende, tussen het spiegelbeeld als behuizing én kluis van het IK, en het lichaam als bron van affecten en driften, opereert de verbeelding, die in het kunstwerk zichtbaar maakt wat onzichtbaar is, zodat het onbekende in onszelf herkenbaar wordt.' Het was goed dat de toehoorder de tekst van haar betoog kon meelezen, want die tekst was compact, vol verwijzingen, doorwrocht en meergelaagd opgebouwd.
Dat was niet zo met de voordracht van Paul De Boeck, die net voor de lunch zorgde voor een welkome en verrassende verademing met zijn *Het gevoelsleven van Picasso weerspiegeld in zijn portretten en relaties met vrouwen*. We kregen anekdotisch Picasso's gecompliceerde verhoudingen met vrouwen opgedist, om te vernemen dat psycholoog De Boeck daarover speels wetenschappelijk onderzoek heeft opgezet, door zestien portretten van de vier belangrijkste vrouwen uit diens leven te laten beoordelen naar de gevoelens die ze uitdrukken. Het was vermakelijk en interessant, ook om te horen hoe zonder dieptepsychologisch jargon portretten gelezen kunnen worden als illustraties van affectieve verschuivingen.
Ferdy Marysse begon het namiddaggedeelte met een voordracht over Art Brut en psychoanalyse en hij deed dat onverwacht, door een draai van honderdtachtig graden te geven aan de gebruikelijke vraagstelling en te vertrekken vanuit de vraag: heeft kunst iets te zeggen over de psychoanalyse, in casu over de lacaniaanse kijk op de betekenaar, de taal en het onbewuste? Zijn stelling luidde (beknopt): de mens heeft geen zicht meer op, geen voeling meer met de wanorde, de rauwe, onversneden werkelijkheid der dingen. Hij ziet alles vertekend en ontluisterd door de bril van de taal. Maar de taal, de symbolische orde, kan het reële der dingen niet de baas. De taal is niet op alles voorbereid. De verhouding tussen het reële en het symbolische is misschien wel dé bestaansreden van kunst, althans van de hedendaagse kunst: in plaats van een kunstmatige orde te scheppen wordt de wanorde (die verloren is gegaan) gezien en getoond.
Van impressionisme, via kubisme, tot surrealisme, van Cézanne langs Duchamps naar Beuys, Warhol en Fabre 'vertelt' Marysse het verhaal van de kunst die gaandeweg minder en minder wil meewerken aan de uitbouw van de verstikkende taaldwingelandij en integendeel tot datgene probeert te geraken wat 'het petje van de taal te boven gaat' – tot het lacaniaanse Reële: de kunstenaar als wetenschapper, die bewijst dat er in de menselijke geest een proces plaatsvindt dat onmogelijk in betekenaars volledig te vatten is, dat reëel van aard is en dat eindeloos nieuwe dingen weet te scheppen.
De lezing van Marysse: een zeer leerrijke, verrassende opening.
Als laatste spreker behandelde psychoanalyticus Johan De Groef psychoanalytische reflecties bij beeldend werk van verstandelijk gehandicapten en psychiatrische patiënten. Hij centreerde zijn betoog rond de vraagstelling naar de (huidige) fascinatie in de psychiatrie voor kunst van patiënten, en hij duidt die fascinatie als een idealiserende afweer, waardoor het beeldende werk én zijn schepper niet ter sprake komen. Het werk blijft in de marge of het wordt romantisch geëvacueerd, geëxoticeerd: beeldend werk van verstandelijk gehandicapten of psychiatrische patiënten wordt al te snel de hemel in geprezen als geniale kunst ofwel de verdoemenis ingejaagd als aartslelijk. En de vraag naar de mogelijke therapeutische effecten van beeldend werkzaam zijn maakt de verhouding tussen de psychotherapeutische

wereld en die van de kunst zo mogelijk nog gecompliceerder of doet evenzeer onrecht aan de waarde van dat beeldend werk, omdat daarmee de romantiserende recuperatiebeweging evenzeer gediend wordt. Zie ook de recent verschenen studie van Jean Florence, die de relatie tussen kunst en therapie 'une liaison dangereuse' noemt.
Uit het nogal moeilijk te volgen en warrige afsluitende panelgesprek vermeld ik alleen de stelling van Lieven Jonckheere dat we ons als psychoanalytici vaak tot de kunst wenden om dat waar we in de kliniek en in onze eigen analyse niet aan toegekomen zijn aan de kunstenaar te vragen. Dat hebben we dan ook gedaan op dat interessante en inspirerende symposium in Brugge. Een beeldige stad.

J. Smet is psychoanalyticus, lid van de Belgische School voor Psychoanalyse.

Literatuur

De Boeck, P. en S. Rosenberg (1997), *Emotions reflected in Picasso's portraiture of four women in his intimate life*. Lezing op de Fourteenth International Conference in Literature and Psychology, Las Navas del Marques, Spanje.

Florence, J. (1997), *Art et Thérapie. Liaison dangereuse?* Facultés Universitaires Saint-Louis, Brussel.